
Tanulmány a destabilizáció elméletéről és gyakorlatáról: erőszak és a túlélés stratégiája Oszmán Macedóniában (1903–1913)

A két magyar balkanista (*Demeter Gábor* és *Csaplár-Degovics Krisztián*) kötete az 1900–1912 között Macedónián végigsöprő erőszakhullám társadalmi-gazdasági aspektusait veszi górcső alá új nézőpontból. A szerzők célja nem a nemzeti (nacionalista) történetértelmezés kritikája vagy cáfolata volt, hanem arra kívántak rámutatni, hogy nemzeti keretek között számos egyéb konfliktustípus nyert újraértelmezést, melyek a nemzeti ideológia előretörése nélkül is léteztek, de eltérő gyökerekre voltak visszavezethetők. A két szerző nem bagatellizálni kívánja az etnikai konfliktusok térségbeli jelentőségét, sokkal inkább arra felhívni a figyelmet, hogy a konfliktusok egy része kimaradt a vizsgálatból, mert nem értelmezhető etnikai konfliktusként, egy részüket pedig tévesen értelmezik annak. Így a nemzeti szempontú megközelítés mellett tehát más értelmezések is jogosultak.

A dolgozat egyik célja tehát feltárni az etnikai karakterű konfliktusok őseit, prototípusait – táplálkozzanak akár gazdasági ellentétekből, akár vallási differenciákból, akár tradicionális társadalmi szembenállásból (lásd muszlim albán – keresztény rája konfliktus), szokásjogból (mely ellentmondott a központi regulációknak), akár személyes ellentétekből, s melyek új értelmezést kaptak a nemzeti ébredéssel. A szerzők álláspontja szerint a macedóniai társadalmat számos (etnikai, vallási, társadalmi, gazdasági) törésvonal osztotta meg, amelyek nem estek mindig egybe,¹ így sokszor a nemzeti jellegű „ideáltípus” mellett nehezen értelmezhető, vagy a nemzeti keretbe nem illeszthető konfliktusforrások és tevékenységek jelentek meg, tovább színesítve a palettát. Ilyenek voltak az etnikailag kevert cse-

¹ Száz évvel korábban a képlet egyszerű volt: aki muszlim volt az egyben úr is, a keresztény pedig rája. Ekkor a vallási-társadalmi törésvonalak egybeestek. Később a milletek sokszorozódásával, a konfesszionalizálódással (vallási nemzetek) majd az etnikai nemzetek kialakulásával a törésvonalak megsokszorozódtak Demeter elmélete szerint, és nem is estek egybe, ami 'fuzzy' és komplex identitások kialakulásához vezetett. Erre jó példa a Branislav Nusic által emlegetett eset (lásd a recenzió végét).

ták, melyeket vagy egy közös ellenség gyűlölete tartott össze, vagy jóval pragmatikusabb-opportunistá gondolatok vezérelték. A központi oszmán államhatalom meggyengülésével az erőszak különböző (nem állami) formái annyira elharapóztak, hogy a konfliktussorozatokban a semleges szemlélő álláspontjára helyezkedni egyenlő volt az áldozattá válással. Az 'el nem kötelezett' neutrális magatartás (national indifference) a századforduló után nem volt életképes stratégia – akarva akaratlan mindenki kénytelen volt önként vagy kényszer hatására elkötelezni magát (legalább ideiglenesen) egy nemzeti eszme mellett. Ebben a korban, a kriminalizálódó és viktimizált társadalomban jöttek létre a zavarosban halászó, egyértelműen a megélhetést primátusnak tekintő, „erőszakkal” kereskedő, eleinte marginalizálódott, majd centrális szerepűvé váló társadalmi csoportok, melyek egy része ráadásul még a kormányzat hallgatólagos támogatását is bírta (a nacionalista jellegű egységek elleni küzdelemben). Ide tartoznak az etnikai szempontból vegyes, vagy politikailag el nem kötelezett paramilitáris alakulatok, melyek célja a jövedelemszerzés volt. E csoport léte önmagában is cáfolja Hobsbawm 'Robin Hood' teóriáját (miszerint a társadalomból igazságtalanság miatt kiszakadó csoportok válnak először az individuális és mikroközösségi szociális igazság letéteményeseivé, majd nacionalizálódva, új koordináta-rendszer mentén a nemzeti eszme harcosaivá – így törekedve a szociális igazságosság kiterjesztésére is).² Klasszikusan ide sorolhatók azok a főleg muszlim, vagy albán bandák, melyek fegyverrel kereskedtek, s eladták bárkinek – még későbbi ellenfeiknek is. Ide tartoztak a zsoldosok, akik megfelelő bérért átálltak az ellenfél oldalára. Több szerb cseta-parancsnokról tudjuk, hogy eredetileg bolgár oldalon szolgált, vagy pedig az Osztrák–Magyar Monarchia 1881-ben felszámolt határőrvidékéről származott, tehát az ideológiai elkötelezettség mellett legalább olyan súllyal esett latba „szakképzettségük” – professzionalizmusuk, melyre „odahaza” nem volt már szükség, s transzformálták identitásukat (annak egy elemét, ortodox szerb mivoltukat hangsúlyozva). De ide tartoznak azok az albán erők, akik helyi szlávokat védtek – pénzért, vagy akik megtámadták a szerb ideológiai központként funkcionáló Dečani-kolostort, ráadásul éppen a szerbek által felbérelve (ez új történeti eredmény, ellentétes az eddigi felfogással). A paramilitáris alakulatok egy része nem a szabadságért, hanem a megélhetésért küzdött. Más esetekben területiális-hűbéri erőkről van szó. Issza Boletini albán csapatai például megvédték az uruk főhatalma alatt élő keresztényeket, miközben terrorizálták a környék ortodox lakosságát.

² Jane Sandanski például megfelelt e kategóriáknak (helyesebb a róla kialakított idealizált kép), míg más vezetők egyáltalán nem.

A kötet első része tehát a paramilitáris egységek tipizálásával, működési és szervezeti kérdésekkel foglalkozik, megkísérelve elkülöníteni az etnikailag elkötelezett, de szervezetlen, az etnikailag elkötelezett és szervezett, valamint a tisztán zsoldoscsapatok speciális ismérveit (aktivitás időtartama, akciórádiusz, földrajzi elhelyezkedés, utánpótlás, célpontok, szervezeti keretek) és történeti gyökereit egymástól (görög kleftisz vs. armatole csapatok, illetve az 1881-es OMM-ellenes boszniai megmozdulás vegyes ortodox-muszlim csapatai), illetve az erőszak eszkalálódása miatt szintén kiépülő helyi milíciáktól.

A kötet második fele *Georg Elwert* *Gewaltgemeinschaft* (erőszak társadalom) elmélete alapján (az erőszak ugyanúgy áru, mint a búza vagy a dohány, piacosítható, ha van rá kereslet és van kínálat) megkísérli elkülöníteni egymástól a politikai indíttatású erőszakformákat a „mindennapi erőszak” formáitól. Ez utóbbiak ugyanis a szerzők álláspontja szerint csak részben etnikai indíttatásúak. Összehasonlítva az 1905-ös osztrák konzuli jegyzéket a térségben tapasztalt atrocitásokról (mely a nemzetközi felügyeletű csendőrség jelenléte ellenére is szignifikáns) Atanasz Sopov (1905) majd Harry Lamb angol konzul (1907) atrocitás-listájával, továbbá Husszein Hilmi Pasa 1906-os bandaellenes oszmán katonai operációkat tartalmazó listájával, valamint a szerb cseták bolgár (exarchista) falvak elleni 1907-es hadjáratával, és elemezve a különféle alkalmazott módszereket, világossá válik, hogy volumenüket tekintve a politikai gyilkosságok-támadások Macedóniában nem felülreprezentáltak azokkal szemben, melyek politikai jellege nem bizonyítható. Míg Sopov és Lamb listája évi 1000–1300 politikai-etnikai indíttatású gyilkosságot jegyez egész Macedóniában (ennek etnikai bontása is lehetséges, és abból az a meglepő eredmény jön ki, hogy míg a szerbek, görögök és a muszlimok leginkább a bolgárokat tekintették ellenfélnek, s nem egymást, addig a bolgárok esetében az egymás közötti leszámolás legalább annyira jelentős volt, mint a szerbek vagy muszlimok elleni fellépés – miközben az utóbbiak esetében a csoporton belüli konfliktus jelentéktelen volt), addig a nem politikai jellegű atrocitásokat tartalmazó osztrák konzuli lista egyetlen szandzsákban 5 hónap alatt 200 halálesetet jegyez fel.

Persze a klasszifikáció bizonytalan – hiszen a mindennapi erőszak felöllel(het)i a titkos ügynökök, árulók és a forradalmi szervezetek civil (logisztikai feladattal bíró) tagjai elleni fellépést, melyről az osztrákoknak pontos tudomása nem lehetett. De a civil-civil leszámolások mellett ide tartoznak a cseta-civil összecsapások is. Az azonban bizonyos, hogy azokban a kazákban, ahol az egy támadásra jutó halottak száma nagyobb 3–4-nél, ott nem a „mindennapi erőszak” formáival van dolgunk. Ezt a szerzők re-

gisztrálják és külön kezelik. De még így is sok az atrocitás. Miközben a szerzők minden gazdasági háttérét is feltárják (az etnikai háttér nyilvánvaló, de az etnikai konfliktusok manifesztálódása gazdasági prosperitás idején nem túl valószínű, sokkal jellemzőbb a feszültségek kitörése gazdasági depresszió esetén) a két történész 43, 1907-es exarchista közösségek elleni szerb(omán) támadás alapján megkísérli a cseta-tevekenység sajátosságainak elkülönítését a mindennapi erőszakra jellemző mintáktól. A szerzők megvizsgálják a határmentiség szerepét, az interetnikus konfliktusok gyakoriságát és az a meglepő eredmény jön ki, hogy egyrészt a helyzet nagyon diverz, mozaikos, szinte kazánként változik. Másrészt az osztrák lista alapján a muszlim-muszlim, keresztény-keresztény és muszlim-keresztény konfliktusok előfordulási gyakorisága nem tér el jelentősen egymástól (sajnos a lista nem tesz különbséget exarchista-patriarchista és albán muszlim – török konfliktusok között), de a muszlim-muszlim konfliktusok megléte (mely nem volt jellemző a politikai gyilkosságok esetében) megint csak arra utal, hogy az etnikai olvasaton túl a konfliktusoknak tradicionális olvasata is lehetséges (vérbosszú).

Míg a kötet második részére – a szkopjei szandzsákban dúló civil-civil és cseta-civil összecsapások sajátosságainak és térbeli mintázatának vizsgálatakor – a kvantitatív módszerek dominanciája nyomja rá a bélyegét, ezzel szemben a kötet harmadik tematikus egysége esettanulmányokkal operál. A Prizreni Szandzsák erőszakformáit megvizsgálva egy olyan területet használ fel a két szerző kontrollként a szkopjei eredmények verifikálására-falszifikálására, melyre kevesebb etnikai csoportosulás küzdelme jellemző, amely terület ugyanakkor távolabb esik a balkáni kisállamok területétől, így a közvetlen propaganda és utánpótlás biztosítása is nehezebb a harcoló felek számára, amely így más taktikákat implikál. Mindemellett a terület közvetlen nagyhatalmi érdekszféra (Monarchia), ugyanakkor kívül maradt a mürzstegei program (1903) szellemében kezdeményezett, reformokat megcélzó humanitárius nagyhatalmi intervenció hatósugarán. Ez nyilván nem kedvezett az erőszak megállításának: nagyhatalmi támogatók híján az oszmán államhatalom kénytelen volt a harcoló felek egyikét preferálni, noha a központi hatalommal így vagy úgy, de mind az albánok, mind a szerbek szembe fordultak. A 8-10 elemzett tanulságos eset között van a Dečani-konfliktus, a prizreni Bogoslovie esete, stb. Amellett, hogy kimerítően idézik az oszmán forrásokat, a szerzők nem felejtik el megemlíteni a szerb álláspontot sem, az atrocitásokra vonatkozó eredeti szerb források citálásával. Skopjéval összevetve egyértelmű, hogy a konfliktustípusok gyakorisága között is jelentős különbség van.

A kötet negyedik tematikus egysége a cseta-jelenségnek az ifjútörök mozgalomra való hatásával foglalkozik (beleértve mind a szervezeti-katonai, mind a politikai agitációs taktikákat), elemzi a hatalomra jutott ifjútörökök etnikai-politikai bázisát, illetve a különböző etnikai csoportok politikai affinitását, az oszmán kormány reformkísérleteit és a skopjei és prizreni szerb közösség taktikája révén a közösségi stratégiákat, illetve ezek (jelentős!) lokális különbségeit. A záró fejezet a mikroszociális és egyéni túlélési stratégiákat vizsgálja a vizsgált korszakban a skopjei bolgár konzulátus iratanyaga alapján – a fegyvercsempésztől az etnikai köpönyegforgatáson át. A szerzők egyik kedvenc példája az exarchistából titokban partiarchistává váló (lefizetett) Petar Kralev esete, aki feladta saját társait, s akit saját fia árul be a bolgár hatóságoknak, mert az apja szerb komitácist akar a bolgár iskolában tanuló fiúból nevelni. A másik példa a családi stratégiára a Branislav Nušić szerb konzul által említett eset, amikor – biztos, ami biztos – a faluban a templom görög, az iskola exarchista, a pap szerbomán. Otthon az asztalon bolgár újságok hevernek, a pincében szerb propagandaanyagok tömegei. A pap egyik fia Belgrádban tanul, másik kettő a helyi exarchista iskolában, a negyedik a Monarchia által fenntartott katolikus misszióban, az ötödik viszont az Exarchátus tanára Skopjében. Ezekben a bizonytalan időkben a rugalmas reagálás, az „etnikai kaméleonság” jó túlélési stratégiának számított. A kötet elemez közösségi szintű stratégiákat is Puszta Bresznica falu sorsán keresztül (amikor az identitás vállalásától gazdasági kedvezményeket remél egy közösség), s bemutatja a cseták stratégiájában 1907-re végbemenő eltolódást is, mely a totális destrukció alkalmazásának terjedését eredményezte, mint legolcsóbb, leghatékonyabb stratégia. Hiszen Puszta Bresznica esete arra világított rá, hogy ha egy falu megnyeréséhez 20 000 frankra van szükség, akkor az 1907-ben a szerb államtól 300 000 dinárt kapó szerb komitácist csak 15 falut tudnának e pénzből meggyőzni, hogy legyenek a továbbiakban patriarchisták – ezzel szemben ebből az összegből akár 10–20 ezer lőfegyvert is lehet vásárolni, mely mégiscsak hatékonyabb érdekérvényesítést tesz lehetővé. Mindez persze rávilágít az oszmán reformtervek (adócsökkentés) és a nagyhatalmi felügyelettel működő zsandárság totális kudarcára, mely intő jel lehetett volna a jövőbeni válságkezelések szempontjából. A macedón tartományok a korábbi nettó befizető státuszából 1904-re már a negatív költségvetési egyenleggel rendelkező térségek közé kerültek, ahol a költségek 50%-át a fegyveres-védelmi kiadások tették ki.

Csaplár-Degovics Krisztián és Demeter Gábor tudatosan írtak közös könyvet, hogy kiszélesítsék eltérő nyelvtudásukból fakadó forrásbázisukat

és ötvözzék koncepciójukat: a lokális osztrák és bolgár levéltári források mellett publikált helyi szerb és kormányzati szintű oszmán és angol dokumentumok kölcsönös kontrolljára támaszkodva igyekeztek megbízható eredményekre jutni. A feldolgozás során alkalmazott módszertani sokszínűség (Skopje esetében kvantitatív analízis, Prizren esetében mikrotörténeti elemzés) szintén nem eredményezett ellentmondásokat. Könyvük aktualizálása nem tagadható – a sokféle konfliktustípust megörökítő kötet egyben figyelemfelhívás a nemzetközi közösség felé, hogy 1. általánosan alkalmazható konfliktuskezelési mód nincsen, 2. a Balkán-félsziget továbbra is Európa egyik leginstabilabb térsége, ahol a nemzeti ellentétek mellett további számos törésvonallal is kell számolni. Az a tény, hogy a konfliktusok egy része nem feltétlenül etnikai gyökerű, az etnikai jellegű konfliktuskezelési módszerek hatékonyságát is korlátozza.

Demeter Gábor – Csaplár-Degovics Krisztián: A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903-1913). The ISIS Press, Istanbul, 2018. 220.

Sokcsevits Dénes